508824

MAGYAR GENERATÍV TÖRTÉNETI MONDATTAN

Szerkesztette

E. Kiss Katalin

MTA
KIK
0 00003 88693 9

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MTA KIK
BC-102.997 (S)
Magyar generatív történeti mondattan

201410170

BC-102.997

S= 81.91

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Írták
Bácskai-Atkári Júlia, Bende-Farkas Ágnes, Dékány Éva, Egedi Barbara, É. Kiss Katalin, Hegedűs Veronika, Kántor Gergely

Lektorálta
Haader Lea

R
2018

ISBN 978 963 05 9456 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2014

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT

© É. Kiss Katalin, szerk. 2014

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

23414

(13) De ez mondot tyztessegben **valanak** kylemb kylemb herrewlualo sok gewlekezet nemes neppek: kykkewzewt **uala** nemynemew tusciabely vr ... ygen kazdag es nemes : ky czudakert kyket zent fferenczrewl **hallottuala** nagy ayoytatossagot ew hozzaya **fogadottuala** : es zent ferenczet lattny es hallany ygen **kyuannyauala** (JókK 37)

2.4. Az összetett igeidők kialakulása

2.4.1. Érvek a latin hatás ellen

A magyar nyelvtörténetben ma uralkodó álláspont szerint az ómagyar kori összetett igealakok ősmagyar eredetű, belső keletkezésű szerkezetek, melyek latin hatásra, a latin praeteritum imperfectum és praeteritum perfectum megfelelőiként a kódexirodalomban terjedtek el. Az ómagyar kor végére a kódexfordítók által egységes rendszerbe szerkesztett összetett igealakok használata automatizálódhatott, s a tudatos nyelvhasználók a kódexirodalom kora után is fenntartották őket egy ideig (Abaffy 1992: 157–163, Sárosi 2003b: 367–368). Honti (2001) is az összetett igealakok belső eredeztetése mellett érvelt. Ugyanakkor az ómagyar összetett igealakoknak a török nyelvek hasonló igeidőivel való párhuzama a török hatás lehetőségét is felvetette – lásd elsősorban Bereczki tanulmányait (1983a, 1983b, 1993).

Az a vélekedés, hogy az összetett igealakok a fordításirodalom mesterséges alakulatai, elsősorban azon a tényen alapszik, hogy az ómagyar korban is az igealakoknak csupán viszonylag kis hányadát képviselték. Valójában azonban gyakoriságuk nem különbözik alapvetően más nyelvek hasonló funkciójú igealakjainak gyakoriságától. Vessük össze a befejezetlen/folyamatos múltban és befejezett múltban álló igealakoknak a korai kódexekben Abaffy (1983) által mért relatív gyakoriságát a hasonló funkciójú angol folyamatos múlt, illetve befejezett múlt idejű igealakok relatív gyakoriságával:

(14) *Igeidő-gyakoriság az ómagyarban és a mai angolban*

	folyamatos múlt *(megy vala)*:	befejezett múlt *(ment vala)*:
ómagyar (Abaffy 1983):	2–16%,	4–9%
mai írott angol (Joos 1964):	2,2%,	2%

Számos érv szól amellett, hogy az összetett igealakok nem fordítói leletek, hanem az ómagyar grammatika szerves részét képező, időt és aspektust is jelölő komplex igeidőrendszer megnyilvánulásai. Így a kiterjedt magyar nyelvű fordításirodalmat megelőzően, már legelső nyelvemlékünkben is találunk összetett igealakokat, méghozzá ugyanazokban a funkciókban, mint a későbbi szövegekben:

(15) a. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize. hug turchucat **mige zocoztia vola.** (HB)

b. es **odutta vola** neki paradisumut hazóá. Es mend paradisumben uolov gimilcíctul munda nekí elnie. (HB)

A (15a) alatti példa a folyamatos múltnak a pillanatnyi eseményt leíró eredményigék esetében szokásos jelentését példázza: az esemény előkészítő szakaszának megtörténtét, de a beteljesülés meghiúsulását fejezi ki ('torkukat majdnem megszakasztotta'). A (15b) alatti példa befejezett múltja az adott eseménynek a következő mondat eseményéhez képesti előidejűségét jelöli.

Azt, hogy az összetett igealakok nem az ómagyar kori fordításirodalom rövid életű teremtményei voltak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy legarchaikusabb nyelvjárásainkban, így a legtöbb középkori vonást őrző és az írásbeliségtől legkevésbé érintett moldvai csángóban máig fennmaradtak. Szegő (1988) 1953-ban gyűjtött csángó balladákat, népdalokat közreadó kötetében valamennyi ómagyar igeidőre találunk példákat:[3]

(16) *Befejezett jelen:*
Há' **körülbe vette** három fene farkas (Szegő 1988: 43)

(17) *Elbeszélő múlt:*
S addig **csalá**, míg **elcsalá** (Szegő 1988: 73)

(18) *Befejezetlen múlt:*
Az idei borjat szájába **viszi vala**,
S e tavali borjat utána **csalja vala** (Szegő 1988: 43)

(19) *Befejezett múlt:*
Elaludtam vala
Álom vize martján (Szegő 1988: 48)

A mai köznyelv *elmentem volna* típusú múlt idejű feltételes módú igealakjában is az ómagyar kori összetett igeidőrendszer egyik eleme él tovább.

2.4.2. Érvek az ótörök hatás mellett

Az összetett igeidőknek kizárólag belső előzményekből való levezetése akkor volna meggyőző, ha az obi-ugor nyelvekben is hasonló összetett igeidőrendszer alakult volna ki. Azonban mind a hanti, mind a manysi csak jelen és múlt időt használ. Mint Bereczki (1983a, 1983b, 1993) rámutat, a finnugor nyelvek közül azokban alakult ki a magyarhoz hasonló igeidőrendszer, melyek nyugati ótörök törzsekkel kerültek intenzív kapcsolatba:

[3] A csángó összetett múlt idők nem román példát követnek. Míg a román *habere* típusú segédigét használ és a segédigét személyragozza, a csángó *essere* típusú segédigét alkalmaz, és a főige viseli a személyragot.

a magyar mellett az udmurtban, komiban, mariban és részben a mordvinban. E nyelvek is összetett igeidőket fejlesztettek ki, oly módon, hogy az aspektuális szerepű időjelet és személyragot hordozó főigéhez egy praeteritumban álló invariáns létige járul, amint ezt az alábbi udmurt példák tanúsítják:

(20)	jelen idő E/1	'megyek':	*mịnị-ško*
	befejezetlen múlt E/1	'megyek vala':	*mịnị-ško val*
	múlt idő E/1	'mentem':	*mịn-i*
	befejezett múlt E/1	'mentem vala':	*mịn-i val*

(Winkler 2001: 46)

A permi népek, valamint a marik és mordvinok a 8. századtól kezdve a Volga-Káma vidékén kerültek erős török befolyás alá. A magyarság a 7–8. században az Etelközben tartozott török törzsszövetségbe, de a török törzsszövetségből való kiszakadása után, a Kárpát-medencébe való betelepülésekor, sőt az után is integrált törökül beszélő népelemeket, például a kabarokat.

Az a tény, hogy azok a finnugor népek alakítottak ki az ómagyarra is jellemző, személyragot viselő főigéből és időjelet viselő segédigéből álló összetett igei paradigmákat, melyek nyugati ótörök népekkel kerültek kapcsolatba, azt valószínűsíti, hogy a nyugati ótörök nyelvnek/nyelveknek is szerepük lehetett e paradigmák kialakulásában.

Mint Erdal ótörök grammatikájából (2004: 244–246) megtudjuk, az ótörök szövegemlékekben valóban találhatók olyan szerkezetű összetett igealakok, mint az ómagyarban: melyekben az aspektuális szerepű időjelet és személyragot viselő lexikális igét idő- vagy módjelet viselő létige követi.[4] A (21) alatt idézett befejezett múlt idejű ótörök igealakban mind a főigéhez, mind a segédigéhez ugyanaz a *-di* toldalék kapcsolódik, és ezt Erdal mindkétszer múltidő-jelként glosszázza, Erdal szövegmagyarázatából azonban kitűnik, hogy a két *-di* eltérő funkciójú: a segédige toldaléka múlt időt jelöl, a főige *-di* toldaléka pedig előidejűséget fejez ki, azaz Erdal szóhasználatában a taxis (lényegében a befejezett aspektus) hordozója.

(21)	*öŋdün*	*sözlä*	*-di*	*är*	*-di*	(Erdal 2004: 245)
	korábban	mond	-MÚLT	LÉTIGE	-MÚLT	
	'korábban mondotta vala'					

Az egyes szám 3. személyű zéró személyrag helye e szerkezetben azonosíthatatlan, az alábbi ótörök példában azonban a lexikális ige viseli a személyragot. A (22) alatti szerkezet a magyar múlt idejű feltételes módú (történetileg befejezett feltételes módú) igealak pontos megfelelője: a személyjeles főigét a feltételes mód jelével ellátott segédige követi:

[4] A példák későbbiek az intenzív ótörök–magyar kapcsolatok időszakánál. A 7–8. századból elsősorban feliratok maradtak fenn, melyek szórványos voltuknál és műfajuknál fogva nem adhatnak teljes képet a korabeli ótörök grammatikáról.

(22) *tc* *-di* *-miz* *är* *-sär* (Le Coq 1911: 11)
mond -MÚLT -T/1 LÉTIGE -FELT.MÓD
'mondottuk volna'

A (22) alatti szerkezet maradt fenn a magyarral kapcsolatba került nyugati ótörök dialektusok mai leszármazottjában, a csuvasban is. A csuvasban a segédige a főige+személyrag komplexumhoz agglutinálódott, de a morfémák sorrendje változatlan maradt, azaz a személyrag a toldalékbokor közepére került:

(23) *kalarəm* 'mondtam'
kalasattəmččə 'mondtam vala'[5] (lásd Chuvash 2006, Bereczki 1983a)

2.4.3. Hogyan történhetett az átvétel?

Az ótörök befejezett múlt idejű szerkezet morfológiai felépítése hasonlít a (24) alatti, *-t* képzős, személyragos gerundiumot tartalmazó kifejezés felépítéséhez. Az ugor korból örökölt *-t* képzős személyragos gerundium az ómagyarban igen gyakori volt – lásd például a Halotti beszéd *choltat* igealakját. Lehetséges, hogy az ótörök-magyar érintkezés idején az ótörök ige és a magyar igenév toldaléka hangzásában is közel állt egymáshoz (az Erdal azonosította *-di* toldalék a csuvasban *-t* múltidő-jelként él tovább [Bereczki 1983a]).

(24) *(Rövid ideig)* *nyugtom vala*
nyugtod vala
nyugta vala
nyugtunk vala
nyugtotok vala
nyugtuk vala

E paradigmának az ótörök 'nyugodtam vala, nyugodtál vala' szerkezetű és jelentésű véges befejezett múlt paradigmával való hasonlósága oda vezethetett, hogy a magyar beszélők a gerundiumos paradigmát is ótörök mintára, véges paradigmaként elemezték, azaz a *-t* gerundiumképzőt *-t* befejezettségjelként, a létigét pedig időbeli segédigeként elemezték újra. Az így létrejövő befejezett múlt paradigma két irányban fejlődött tovább. Egyrészt a befejezett igealaknak befejezetlen véges igével való felcserélése létrehozta a folyamatos múltat. Másrészt a múlt idő jelét hordozó segédige elhagyásával létrejött a befejezett jelen. Azaz:

[5] Az ómagyarban is gyakran egy szóba írják a *mondtam vala* típusú igealakokat, tehát az ómagyarban is megindult a segédigének a főigéhez való klitizálódása.

(25) *mentem vala* (személyragos igenév + létige)
→ **újraelemzés:** *mentem vala* (személyragos befejezett ige + múlt idejű segédige)
→ **elvonás:** *mentem* (személyragos befejezett ige)
→ **analógiás kiterjesztés:** *megyek vala* (személyragos befejezetlen ige + múlt idejű segédige)

Összefoglalva az elmondottakat: az ómagyar igeidők alakilag és funkcionálisan is teljes, zárt összetett igeidőrendszert alkotnak, mely egyaránt jelöli az események külső idejét és belső időszerkezetét. Már legelső nyelvemlékeink is e rendszer teljes kiépültét tanúsítják. Nem meggyőző tehát az a nézet, mely szerint az ómagyar igeidők rendszerét a kódexfordítók alakították ki belső előzményekből a latin igeidők visszaadására. E feltételezést a latin és magyar igeidők eltérő morfoszintaktikai felépítése is cáfolja. Az ómagyar összetett igeidőrendszer párhuzamai az ótörök nyelvben, a nyugati ótörök mai leszármazottjában, a csuvasban, valamint az ótörök népekkel szoros kapcsolatba került finnugor nyelvekben: az udmurtban, komiban, mariban és mordvinban fedezhetők fel. Ez azt valószínűsíti, hogy az ugor alapnyelvből hozott személyragozható 'gerundium + létige' szerkezet ótörök hatásra értelmeződött át 'véges ige + időbeli segédige' szerkezetté. Az átértelmezés két további következménnyel járt. A *-t* gerundiumképző aspektusjelként elemződött újjá, s ez által létrejött a *-t* jeles befejezett jelen idejű paradigma. Másrészt a 'befejezett ige + múlt idejű létige' szerkezet analógiás kiterjesztésével kialakult a 'befejezetlen ige + múlt idejű létige' összetételű befejezetlen múlt paradigma.

2.5. Az ómagyar összetett igeidők kihalása

Az ómagyar összetett igeidőrendszer a beszélő nézőpontjának morfológiai jelölésével fejezte ki az események belső időszerkezetét, azaz folyamatos vagy befejezett voltát. Azonban már legelső nyelvemlékeinkben is jelen volt egy olyan alternatív aspektusjelölési rendszer csírája, mely igekötővel vagy más rezultatív vagy terminatív elemmel különbözteti meg az inherens végponttal bíró, célra irányuló eseményeket az inherens végpont nélküli eseményektől.

A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom korában az igekötőhasználat még szórványos volt. A Halotti beszédben például még egyetlen célra irányuló helyváltoztatást kifejező igének sincs igekötője. A befejezettséget vagy az ige befejezett aspektusa jelzi (26a), vagy a kontextus, illetve az ige alapjelentése (26b,c):

(26) a. es odutta vola neki paradisumut hazóá. (HB)
b. kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
c. es veteve wt ez muncas vilagbele,